

ORXON ABİDƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN BİRLƏ QOŞMASI AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNİN YADDAŞINDA



Namaz MANAFOV,
Mingəçevir Dövlət Universitetinin
Humanitar fənlər kafedrasının
dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
(49@ E° .

Orxon-Yenisey abidələri türk dünyasının ən qədim yazılı mətnləri, türk yazı mədəniyyətinin ən qiymətli abidələridir.

Ulan-Bator şəhərindən 66 kilometr cənub-şərqdə, təxminən 720-ci ildə ucaldılmış Tonyukuk abidəsinin 1300 illiyinin UNESCO-nun 2020-2021-ci illər mədəni tədbirlər planına salınması bütün türk xalqları üçün önəmli və qürurvericidir.

Tonyukuk abidəsi (məzar daşları üzərində kitabə) Bilgə (bilici, müdrük) Tonyukukun öz sağlığında ucaldılmışdır. Bunu abidənin mətninin onun öz dilindən söylənməsi sübut edir.

Üç türk xaqanına vəzirlik etmiş Tonyukuk ilk türk tarixçisi, yazıçısı, qeyri-adı istedadı malik şəxsiyyət olmuşdur. Tarixdə "Türk" sözünə ilk dəfə olaraq Tonyukuk abidəsində rast gəlirik.

Respublikamızda qədim türk yazısı abidələrinin dili müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq edilib, öyrənilmişdir. Azərbaycanda bu abidənin mətninin ilk nəşri 1976-cı ildə A. M. Məhərrəmov və Ə. C. Şükürov tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Professor Əbülfəz Rəcəbli göytürk əlifbası ilə yazılmış kitabələrin dilini dərinlən araşdırmış, onların fonetik, leksik və qrammatik quruluşunu tədqiq etmiş, tədqiqatları "Göytürk dilinin morfoloqiyası" (Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2002) və ikicildlik "Qədim türk yazısı abidələrinin dili" (Bakı, Nurlan, 2006) əsərlərində təqdim etmişdir.

Orxon abidələrinin leksikası türk xalqlarının tarixinin, dilinin qədimliyini əks etdirən güzgüdür. Kitabələrdəki sözlərin bəzisi müasir türk dillərində öz ilkin mənasını və fonetik tərkibini olduğu kimi saxlayıb, bəzisi ilkin mənasını saxlamaqla fonetik dəyişikliyə uğrayıb, bəziləri ilkin mənasına yaxın olaraq işlənir. Bəzi sözlər isə kütləvi şəkildə arxaikləşərək dilin passiv fonduna keçmişdir.

Maraqlı cəhətlərdən biri odur ki, Orxon abidələrində işlənmiş sözlərin bir qismi müasir Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşsə də, Azərbaycan dilinin şivələrində mühafizə olunub saxlanılır.

Birlə >bilə qoşması. Bu qoşma Orxon abidələrində birgəlik, müştərəklik mənalarını ifadə edir. Qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənən isimlərə qoşulur:

- Bu yirdə oluruq Tabğaç budun birle tüzültüm (Bu yerdə oturub Çin milləti ilə anlaştım). (Kül tığın abidəsi, cənub üzü, 4-cü sətir), (2,36).

-İnim Kül Tığın birle sözləşdimiz. (Kiçik qardaşım Giltəkin ilə sözləşdik (məsləhləşdik). (Kül tığın abidəsi, şərq üzü, 26-cı sətir), (2,50).

-Altı otuz yaşına Çik budun Kırk birle yağı bolti (İyirmi altı yaşında Çik qəbiləsi qırğızlarla düşmən oldu). (Bilgə xaqan abidəsi, Şərq üzü, 26-cı sətir), (2,76).

- Bilgə Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan birle ... (Bilgə Tonyukuk Boyla Baga Tarkan ilə ...). (Tonyukuk abidəsi, Birinci daş, Qərb üzü, 6-cı sətir), (2, 98).



Birlə > bilə qoşması müasir türk dillərinin bəzində qorunub saxlanılır və müxtəlif fonetik variantlarda işlənir: bile (tuva), pile (salar), bila (karaim), bilen (özbək, türkmən), bilən (uyğur), belen (başqır, tatar), bəlen(tatar), bu-

Əlirza müəllim, salam. «KREDO» qəzetini aldım. Maraqla oxuyuram. Çox sağ olun. Unudulmamaq üçün Sizə kiçik bir yazı göndərirəm. (Özümün şəkili də əlavə edirəm). Orhon abidələrinin, Bilgə Tonyukukun şəkili internetdə çoxdur.

lan(qumuq), menen (qazax), pılan (barabin) və s.

Birlə, bilə qoşması tarixən Azərbaycan dilində geniş işlənmişdir. Ədəbi dilimizin əvvəlki dövrlərində Nəsimi, Kişvəri, Füzuli, Məsihi, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Natəvan və başqa klassiklərimizin şeirlərində birlə, bilə qoşmasına çox rast gəlirik. Onu da qeyd edək ki, XV əsrə qədər yazılmış əsərlərdə birlə fonetik variantı üstünlük təşkil edir.

Türk dillərində heca sonunda r səsinin düşməsi hadisəsini (arslan-arslan sözündə olduğu kimi) nəzərə alsaq birlə >bilə izahı ilə tam razılaşmaq olar. Fərhad Zeynalov haqlı olaraq qeyd edir ki, bu tarixi faktlar, eləcə də ilə qoşmasının müasir türk dillərində işlədilər formaları, onun birlə formasından əmələ gəldiyini söyləməyə imkan verir(4, 86).

Əbülfəz Rəcəbli qədim türk birlən> birlə qoşmasının aşağıdakı inkişaf yolunu keçərək müasir türk dillərinə gəlib çatdığını ehtimal edir:

- a) birlən >bilən> ilən> lən
- b) birlə> bilə> ilə >-la,- lə (3, 450)

Müasir Azərbaycan dilindəki ilə (la,lə) qoşması tarixən birlə >bilə>-la, lə şəkillərində işlənmişdir.

Birlə>bilə qoşmasının etimologiyası, quruluşu, inkişafı ilə bağlı müxtəlif fikirlər var.

Hadı Mirzəzadə yazır: -Birlə, bilə qoşması iki tərkib hissədən əmələ gəlmişdir; yəni say bildirən bir sözünün feil düzəldən - lə şəkilçisi və qədim feili bağlama şəkilçisi n ünsürü ilə birləşməsindən düzəlmişdir. Bir-lə-n vaxtilə birlikdə, vəhdətdə demək imiş. Lakin sonralar tədriclə inkişaf edərək, müstəqil bir sözdən köməkçi bir sözə keçib, qoşma məzmunu kəsb etmişdir (1, 208).

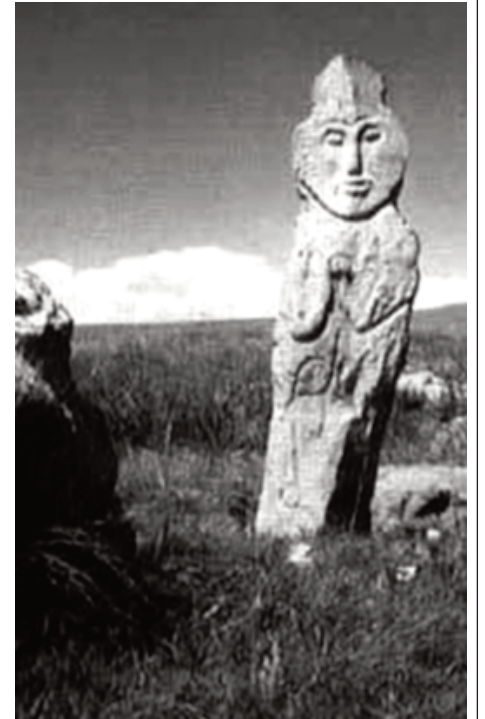
Dilin qədim leksik qatına aid olan türk sözlərinin əksəriyyəti bu gün ədəbi dildə arxaikləşsə də, şivələrin lüğət tərkibində qorunub saxlanılır. Başqa sözlə, dialekt leksikası ədəbi dilin lüğət tərkibi ilə müqayisədə daha mühafizəkardır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşən qədim bilə qoşması Azərbaycan dilinin Qax şivələrində mühafizə olunur. Bu qoşma ədəbi dilimizdəki ilə qoşmasının sinonimi kimi iştirak, birgəlik, müşajət anlayışları ifadə edir. Məsələn:

-Hola da mennə bilə gidəcala. (Onlar da mənimlə birlikdə gedəcəklər).

-Sənnən bilə qoran günnər olsaydı.
- Gülüm gülnən gedipdi
Gül bülbülnən gedipdi,
Fikir, xəyalı menin
Sənnən bilə gedipdi.
(Qax şivəsi)

Azərbaycan dili şivələrində birlə > bilə ... ilə qoşmasının inanınən, iynənünən (Şəki, Dərbənd), inaninən



(Qazax, Tovuz), nanyanünən (əksər şivələrdə), dandən (Şəmkir, Tovuz) və s. fonetik variantları da mühafizə olunub. Bu qoşma özündən əvvəl gələn isimə, məsdərə və substantivləşmiş hər hansı bir nitq hissəsinə qoşulduqda onların qeyri-müəyyən yiyəlik halda, əvəzlilərə qoşulduqda isə qeyri-müəyyən və ya müəyyən yiyəlik halda olmasını tələb edir, iştirak, birgəlik, alət və vasitə mənası bildirir. Məsələn: -Murad qılincınan hücum eliyər (Şəki); - Hansuz gələsüz məniynən (Dərbənd); - Kosoynan xotma yığerdı (Qazax); - Otu yabadan yığdım (Şəmkir); - Heş şeyin üsdə yoldaşımın savaşdım (Tovuz);-Nüşarın ağac kəsir (Naxçıvan).

Qədim türk yazısı abidələrində işlənmiş və türk dilləri üçün səciyyəvi olan çoxlu qədim sözlər şivələrimizdə bu gün də işlənir.

Azərbaycan dilinin şivə leksikası dilimizin qohum və qohum olmayan dillər ilə əlaqəsini aşkar etməkdə, Azərbaycan xalqının tarixi, dili ilə bağlı qiymətli materialların aşkara çıxarılmasında əvəzsiz mənbədir.

SSDSSBİYYAT

1. *Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 1990.*

2. *Muharrem Ergin. Orhun abidələri,Boğaziçi Yayınları, 53.Basım, İstanbul, Ekim 2019*

3.*Rəcəbli Əbülfəz. Göytürk dilinin morfoloqiyası. Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2002*

4. *Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1971.*